

DOI: 10.15276/EJ.01.2020.11
 DOI: 10.5281/zenodo.3975502
 UDC: 338.14: 336.131
 JEL: E 62, H 26, H 56, O 17

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СУТНОСТІ ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ І ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

THEORETICAL ASPECTS OF THE ESSENCE AND RELATIONSHIP BETWEEN THE SHADOW ECONOMY AND THE FINANCIAL AND ECONOMIC SECURITY OF THE STATE

Ihor Ya. Kulyniak, PhD in Economics, Associate Professor
 Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine
 ORCID: 0000-0002-8135-4614
 Email: ihor.y.kulyniak@lpnu.ua

Yuliia H. Bondarenko, PhD in Economics
 Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine
 ORCID: 0000-0002-2363-7629
 Email: yuliia.h.bondarenko@lpnu.ua

Ivan I. Zhyhalo, PhD in Economics
 Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine
 ORCID: 0000-0001-7176-599X
 Email: ivan.i.zhyhalo@lpnu.ua

Received 12.01.2020

Кулиняк І.Я., Бондаренко Ю.Г., Жигало І.І. Теоретичні аспекти сутності та взаємозв'язку тіньової економіки і фінансово-економічної безпеки держави. Науково-методична стаття.

У статті з'ясовано сутність понять «тіньова економіка», «економічна безпека», «фінансова безпека», «фінансово-економічна безпека». Виокремлено основні причини, які викликають розвиток тіньового сектору економіки в Україні. Висвітлено основні питання ефективної протидії зовнішнім та внутрішнім загрозам у сфері фінансово-економічної діяльності суб'єктів господарювання. У результаті аналізу і дослідження виокремлено складові економічної безпеки держави, проведено SWOT-аналіз тіньової економіки України та визначено основні загрози фінансово-економічній безпеці як регіону, так і держави загалом; проведено оцінювання сильних і слабких сторін, можливостей та загроз згідно спеціально розроблених для цього шкал. Здійснено інтегральну оцінку для кожного з квадрантів SWOT-матриці тіньової економіки України. Побудовано графік вектора спрямованості стратегічного орієнтування тіньової економіки як загрози фінансово-економічній безпеці держави. Встановлено, що державі необхідно розробляти заходи протидії зовнішнім загрозам та активно впливати на зменшення негативного впливу слабких сторін тіньової економіки як загрози фінансово-економічній безпеці.

Ключові слова: тіньова економіка, економічна безпека, фінансова безпека, фінансово-економічна безпека, SWOT-аналіз.

Kulyniak I.Ya., Bondarenko Yu.H., Zhyhalo I.I. Theoretical aspects of the essence and relationship between the shadow economy and the financial and economic security of the state. Scientific and methodical article.

The article clarifies the essence of such concepts as "shadow economy", "economic security", "and financial security", "financial and economic security". The main reasons that cause the development of the shadow economy in Ukraine are highlighted. The main issues of the effective counteraction of external and internal threats in the sphere of financial and economic activity of entities are considered. As a result of the analysis and research, the components of the economic security of the state were given. The SWOT-analysis of the shadow economy of Ukraine was carried out and the main threats to the financial and economic security of both the region and the state were identified. The strengths, weaknesses, opportunities and threats were evaluated according to specially designed scales. The integral estimation for each quadrant of the SWOT-matrix of the shadow economy of Ukraine is made. The graph of the strategic vector orientation of the shadow economy as a threat to the financial and economic security of the state is constructed. It is established that the state needs to develop measures to counteract external threats and actively influence to reduce the negative impact of the shadow economy weaknesses as a threat to financial and economic security.

Keywords: shadow economy, economic security, financial security, financial and economic security, SWOT-analysis.

Одним з основних завдань держави є здатність своєчасно виявляти, запобігати, нейтралізувати реальні і потенційні загрози фінансово-економічній безпеці як одній із складових національної безпеки окремого регіону чи країни загалом. Особливо це питання гостро стоїть в умовах обмеженості фінансових ресурсів, неоптимального податкового навантаження на підприємства, зростання частки збиткових підприємств тощо. Також варто згадати про наявність нестабільності та невизначеності економічної та політичної ситуації в Україні, військовий конфлікт на Сході, низький рівень інвестиційної привабливості, недосконалість законодавства, бюрократизм, – ці та інші чинники, які дестабілюють ситуацію в Україні, є потужними активаторами формування бажання суб'єктів

господарювання переходити все більше в «тінь». Як свідчить статистика, рівень тіньового сектору в економіці України є досить високим – за даними Міністерства економічного розвитку рівень тіньової економіки у 2018 р. становив 30% від офіційного ВВП, що на 2 в.п. менше порівняно з 2017 р. [1]. Проте, в інших джерелах наводяться ще більші цифри – зокрема, за результатами дослідження Київського міжнародного інституту соціології, у 2018 р. рівень тіньової економіки в Україні становив 47,2% від загального обсягу ВВП та 46,8% у 2017 році [2].

Беззаперечним є той факт, що добробут суспільства залежить від рівня економічного розвитку країни, який прийнято вимірювати у розмірі ВВП. Вищий рівень тіньової економіки служить дестимулятором зростання ВВП, що своєю чергою, впливає не тільки на рівень забезпечення життєдіяльності соціальної сфери, а й зниження фінансово-економічної спроможності держави у забезпеченні та підтриманні розвитку економічної сфери. Важливість і необхідність дослідження впливу тіньової економіки та її взаємозв'язку з фінансово-економічною безпекою є актуальною проблемою в сучасних умовах розвитку ринкового механізму України та потребує подальшого аналізу з метою забезпечення можливості створення та розвитку оптимальних умов для ефективного функціонування економічних суб'єктів господарювання, що спонукатиме їх виходити з «тіні», таким чином, підвищуючи якість життя населення через зростання їх добробуту та підвищення фінансово-економічної безпеки держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Сьогодні в світі, зокрема і в Україні, перед науковцями постають виклики щодо виділення основних аспектів тіньової економіки, їх вплив та наслідки їх впливу на фінансово-економічну діяльність господарюючих суб'єктів та держави загалом. Зокрема, вагомий внесок у розвиток наукових підходів до розуміння складного поняття «тіньова економіка» зробили вітчизняні вчені, а саме: І. Ангелко [3], Ю. Ванькович [4], І. Гришова [5], О. Красноручський [5], Т. Ламанова [6], І. Мазур [7], Н. Мушинська [8], іноземні – Ареззо М.Ф. [9], Ерлі Б. [10], Пексен Д. [10], Зукаукас В. [11], Кіані М. [12], Ахмед А. [12], Заман К. [12], Хаджі Д. [13], Хабібұлах М. [13], Хамід А. [13], Шнейдер Ф. [14], Вільямс К. [14] та інші. Також для визначення взаємозв'язку і залежності понять тіньова економіка і фінансова безпека, було проведено аналіз щодо визначення даних понять та їхнього термінологічного змісту. Таким чином, теоретичні аспекти дослідження понять «фінансова безпека» та «фінансово-економічна безпека» відображено у працях зарубіжних і вітчизняних науковців, до яких належать: І.О. Бланк [15], О.Г. Блажевич [16], Ю.М. Воробйов [16], Т.Г. Васильків [17], В.І. Волошин [17], О.Р. Бойкевич [17], В.В. Каркавчук [17], Т.В. Давидюк [18], О.А. Кириченко [19], Ю. Кім [19], В.І. Мунтіян [20] та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Підтримка стійкого позитивного соціально-економічного розвитку є основним підґрунтям існування держави. Зародження та поновлення тіньової діяльності є лакмусовим папірцем, своєрідною реакцією частини суспільства на недоліки у розвитку законодавства, офіційних інститутів влади. Таким чином, відповідальність інститутів влади та управління, які здійснюють планування життєдіяльності держави, організування підприємницької діяльності і її стимулювання через функції контролю і регулювання, де інструментами та важелями виступає законодавчо-нормативна база, повинні володіти інформацією щодо позитивного і негативного впливу тіньової економіки як загрози на рівень фінансово-економічної безпеки окремого регіону чи держави загалом. Для цього доцільно провести SWOT-аналіз тіньової економіки України як загрози фінансово-економічній безпеці держави, оцінити сильні і слабкі сторони, можливості та загрози. Це дозволить сформулювати стратегічне бачення у напрямі зниження рівня тіньової економіки та подолання її негативного впливу на фінансово-економічний розвиток суб'єктів господарювання та держави загалом.

Необхідно сприяти постійному та систематичному дослідженню з метою вчасного виявлення потенційних чинників та загроз зниження рівня фінансово-економічної безпеки держави. Вплив не всіх загроз можна нейтралізувати, але їхнє вчасне виявлення дозволить зменшити їхній негативний вплив на ефективність функціонування об'єкта господарювання, регіону, галузі чи держави [21, с. 113].

Метою статті є аналізування і дослідження термінологічного наповнення понять «тіньова економіка», «економічна безпека», «фінансова безпека», «фінансово-економічна безпека»; висвітлення теоретичних аспектів взаємозв'язку і взаємозалежності тіньової економіки та фінансово-економічної безпеки держави; виявлення впливу і наслідків тіньової економіки на стан фінансово-економічної безпеки держави через її внутрішні фінансові ресурси; оцінювання масштабів рівня тіньової економіки з рівнем фінансово-економічної безпеки нашої держави і їх вплив на соціально-економічний стан та міжнародну діяльність держави.

Виклад основного матеріалу дослідження

Вивченню питань тіньової економіки приділяється велика увага у всьому світі. Це спричинено необхідністю підтримки суспільством стану стійкого позитивного соціально-економічного розвитку. Зародження та поновлення тіньової діяльності є своєрідною реакцією частини суспільства на недоліки у розвитку законодавства, офіційних інститутів влади. Попри те, що тіньова економіка є практично неподоланим елементом суспільних відносин, з нею необхідно боротися, бо при стійкому відтворенні

тіньового сектора, неминує руйнування легальної економіки, дорівнює втраті національної економікою рентабельності і конкурентоспроможності, а країною – фінансово-економічної безпеки.

Наслідки тіньової економічної діяльності здебільшого оцінюють негативно, проте не можна оцінювати однозначно. Швейцарський економіст Дітер Кассел виділяє три позитивні функції тіньової економіки в ринковому господарстві [22, с. 194]:

1. «Економічне мастило» – згладжування перепадів в економічній кон'юктурі за допомогою перерозподілу ресурсів між легальною і тіньовою економікою (коли легальна економіка переживає кризу, виробничі ресурси не зникають, а переходять у «тінь», повертаючись в легальну після завершення кризи).
2. «Соціальний амортизатор» – пом'якшення небажаних соціальних протиріч (зокрема, неформальна зайнятість полегшує матеріальний стан незаможних).
3. «Вбудований стабілізатор» – тіньова економіка підживлює своїми ресурсами легальну (неофіційні доходи використовуються для закупівлі товарів і послуг у легальному секторі, «відмиті» злочинні капітали обкладаються податком тощо).

Неоднозначність поглядів на вплив тіньової економіки на формування ринку, діяльність суб'єктів господарювання, розвиток держави потребують розгляд підходів трактування сутності поняття «тіньова економіка» у наукових джерелах (табл. 1).

Таблиця 1. Підходи до трактування поняття «тіньова економіка» у науковій літературі

Автор, джерело	Трактування поняття «тіньова економіка»
Ангелко І.В. [3]	діяльність, результати якої не враховуються і не контролюються офіційними державними органами та використовуються для збагачення окремих осіб усупереч чинному законодавству.
Ареззо М.Ф. [9]	частина економіки, яка не декларується задля уникнення оподаткування і яка, як правило, включає обмін товарами та послугами, які оплачуються готівкою.
Ванькович Ю. [4]	вид економічної діяльності, який статистично не обліковується, приховується від держави та офіційно не зареєстрований і поділяється на такі складові, як неофіційна економіка, підпільна економіка та фіктивна економіка.
Гришова І.Ю., Красноручий О.О. [5]	сфера, в якій економічна діяльність здійснюється поза законом, тобто обходиться, здійснюється без дотримання законодавчих норм, правових і формальних правил господарської діяльності.
Зукаукас В. [11]	описується як економічна діяльність (тобто виробництво товарів і послуг), яка здійснюється без дотримання законодавства та уникнення податків та / або нормативних актів.
Кіані М., Ахмед А., Заман К. [12]	у вузькому значенні – приховане господарство, яке можна охарактеризувати як сукупність легальних ринкових операцій, які не включаються до розрахунку валового внутрішнього продукту (ВВП), а у широкому значенні – сукупність як легальних, так і нелегальних ринкових операцій, які не включаються до розрахунку ВВП.
Ламанова Т. [6]	сукупність відносин між окремими індивідами, групами індивідів, індивідами та інституційними одиницями, окремими інституційними одиницями щодо виробництва, розподілу, перерозподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг, результати яких з тих чи інших причин не враховує офіційна статистика й обсяг яких не враховується у макроекономічних показниках.
Мазур І.І. [7]	складне соціально-економічне явище, представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але переважно аморальних економічних відносин, що виникають між суб'єктами економічної діяльності з метою отримання надприбутку за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків.
Мушинська Н. [8]	діяльність юридичних і фізичних осіб, спрямована на отримання доходів від легальних або нелегальних видів діяльності в грошовому або натуральному виразі, які не враховуються офіційною статистикою.
Попович В.М. [23]	такий стан розвитку кризових, криміногенних процесів в економіці, коли доходи злочинного походження стали засобом скоєння нових, нерідко більш небезпечних злочинів, а отримані за рахунок їх скоєння доходи перестали носити споживчий характер, а трансформувались у базу відтворення незаконних капіталів і криміногенного потенціалу в усіх сферах цивільно-правових, організаційно регулятивних і суспільно-економічних відносин.
Турчинов О.В. [24]	економічна діяльність суб'єктів господарювання (фізичних і юридичних осіб), яка не враховується, не контролюється і не оподатковується офіційними державними органами та спрямована на одержання доходу шляхом порушення чинного законодавства.
Шнейдер Ф., Вільямс К. [14]	тіньова економіка включає все ринкове виробництво легальних товарів та послуг, які є свідомо прихованими від органів державної влади з таких причин: — уникнення сплати податків на дохід, на додану вартість чи інших податків; — уникнення сплати внесків на соціальне страхування; — уникнення дотримання певних законних стандартів на ринку праці, таких як мінімальна заробітна плата, максимальний робочий час, безпека тощо; — уникнення дотримання певних адміністративних зобов'язань.

Джерело: складено авторами за матеріалами [3-9, 11, 12, 14, 23, 24]

Враховуючи позиції науковців, а також власне бачення, пропонуємо трактувати поняття «тіньова економіка» як будь-яку нелегальну, корисливу, фіктивну економічну діяльність, спрямовану на отримання економічної вигоди, прихованої будь-яким шляхом, включаючи шахрайство, кримінал, протизаконність.

Основні причини, які викликають розвиток тіньового сектору економіки, є дуже різноманітні. Дослідивши наукові джерела [3, 4, 6], на нашу думку, їх можна класифікувати за сферами впливу на такі групи:

- економічні (ухилення суб'єктів господарювання від офіційної реєстрації через високий податковий тягар; економічна нестабільність; низький рівень реальних доходів громадян; високий рівень безробіття; неефективна система управління економікою; повільні та непрозорі приватизаційні процеси та інші);
- політичні (політична нестабільність; підкупність влади; непостійність влади; корумпованість значної частини структур влади та інші);
- соціальні (низький рівень життя населення; розшарування суспільства; нерівноправність; зниження якості освіти; зменшення доходів населення; старіння нації; рівень розвитку соціальної відповідальності суб'єктів господарювання та інші);
- правові (неоднозначність та суперечність законів; постійні зміни законодавства; диференціація суспільства у дотриманні норм законів та інші);
- психологічні (рівень свідомості суспільства; ментальність; рівень економічної культури; ставлення до праці).

Сьогодні у зв'язку із ускладненням економічного становища все більш важливими постають питання ефективної протидії зовнішнім та внутрішнім загрозам у сфері фінансово-економічної діяльності суб'єктів господарювання. Тому виникає необхідність з'ясувати, яким чином пов'язані між собою поняття економічна, фінансова та фінансово-економічна безпека.

Головною складовою національної безпеки є економічна безпека. Згідно з Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України, затвердженою наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [25], економічна безпека – це такий стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і здатний задовольняти потреби особи, сім'ї, суспільства та держави. Складовими економічної безпеки є: макроекономічна, фінансова, зовнішньоекономічна, інвестиційна, науково-технологічна, енергетична, виробнича, демографічна, соціальна, продовольча безпека.

У сучасній літературі є безліч підходів до визначення поняття «економічної безпеки». Вітчизняні науковці Шлемко В. та Зінько І. [26, с. 48] вважають, що економічну безпеку можна вважати таким станом національної економіки, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз і здатний задовольняти потреби особи, сім'ї, суспільства, держави.

Пастернак-Таранушенко Г. [27] пропонує більш ширше визначення економічної безпеки, що містить таке положення: «економічна безпека – це стан держави, що забезпечує можливість створення і розвитку умов для плідного життя її населення, перспективного розвитку її економіки в майбутньому та зростання добробуту її мешканців».

У свою чергу Єрмошенко М. [28] вважає, що економічній безпеці властиві збалансованість і стійкість до негативного впливу внутрішніх і зовнішніх загроз, здатність забезпечувати на основі реалізації національних економічних інтересів сталий і ефективний розвиток вітчизняної економіки і соціальної сфери.

Вважаємо за потрібне більше детально розглянути поняття «фінансова безпека», підходи до трактування якої наведено у табл. 2.

Таблиця 2. Підходи до трактування поняття «фінансова безпека» у науковій літературі

Автор, джерело	Трактування поняття «фінансова безпека»
Бланк І.О. [15]	кількісно і якісно детермінований рівень фінансового стану підприємства, що забезпечує стабільну захищеність його пріоритетних збалансованих фінансових інтересів від ідентифікованих реальних і потенційних загроз внутрішнього і зовнішнього характеру.
Воробійов Ю.М., Воробійова О.І., Блажевич О.Г. [16]	загальна характеристика фінансової системи підприємства, яка свідчить про можливість ефективно функціонувати в умовах постійних змін внутрішнього і зовнішнього середовища, коливань рівня фінансового та господарського ризику, виконувати узяті на себе фінансові зобов'язання перед власниками, персоналом, державою, кредиторами.
Давидюк Т.В. [18]	такий стан, за якого підприємство: знаходиться у фінансовій рівновазі, забезпечується стійкістю, платоспроможність і його ліквідність в довгостроковому періоді; задовольняє потреби у фінансових ресурсах для стійкого розширеного відтворення; забезпечує достатню фінансову незалежність та захищеність фінансових інтересів власників підприємства; здатне протистояти наявним небезпекам і загрозам та таким, що виникають, які призводять до фінансового збитку.
Єрмошенко М. М., Горячова К.С., Ашуєв А.М. [28]	фінансовий стан, що характеризується, по-перше, збалансованістю та якістю сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, які використовуються підприємством, по-друге, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх загроз, по-третє, здатністю фінансової системи підприємства забезпечувати реалізацію його фінансових ресурсів, по-четверте, забезпечувати розвиток цієї фінансової системи.
Кириченко О.А., Кім Ю. [19]	фінансове положення і фінансова стабільність, що спроможне забезпечити підприємству нормальний ефективний розвиток його діяльності.
Мунтян В.І. [20]	стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів підприємства, виражений в кращих значеннях фінансових показників прибутковості і рентабельності бізнесу, якості управління, використання основних і оборотних засобів підприємства, структури його капіталу, норми дивідендних виплат по цінних паперах підприємства, а також курсової вартості його цінних паперів як синтетичного індикатора поточного фінансово-господарського стану підприємства і перспектив його технологічного і фінансового розвитку.

Джерело: складено авторами за матеріалами [15, 16, 18-20, 28]

Останнім часом у науковій та практичній літературі все частіше зустрічається поняття «фінансово-економічна безпека», яке спочатку передбачало вміст поняття «фінансова безпека» у складі економічної безпеки і не відокремлювалось як самостійний елемент наукового аналізу. Проте, не зважаючи на широкий вжиток цього терміна, підходи до його визначення можуть суттєво відрізнитись в залежності від вихідної точки зору дослідників (табл. 3).

Таблиця 3. Підходи до трактування поняття «фінансово-економічна безпека» у науковій літературі

Автор, джерело	Трактування поняття «фінансово-економічна безпека»
Бондаренко О.О., Сухецький В.А. [29]	є складною системою, яка включає певний набір внутрішніх характеристик, спрямованих на забезпечення ефективності використання корпоративних ресурсів за кожним напрямом діяльності. Фінансово-економічну безпеку доцільно розглядати, перш за все, у контексті її функціональних складових.
Васильців Т.Г., Волошин В.І. та ін. [17]	складна система, яка включає певний набір внутрішніх характеристик, спрямованих на забезпечення ефективності використання корпоративних ресурсів за кожним напрямом діяльності.
Міронов В., Петько В. [30]	є надзвичайно складною багаторівневою системою, яку утворюють ряд підсистем, кожна з яких має власну структуру і логіку розвитку.
Мойсесенко І.П., Марченко О.М. [31]	фінансово-економічний стан, який забезпечує захищеність його фінансово-економічних інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз та створює необхідні фінансово-економічні передумови для стійкого розвитку в поточному та довгостроковому періодах.
Подольчак Н.Ю. [32]	захищеність потенціалу підприємства у різних сферах діяльності від негативної дії зовнішніх і внутрішніх чинників, прямих або непрямих загроз, а також здатність суб'єкта до відтворення.
Трухан О.Л. [33]	трактується одночасно з двох позицій: статичної (як результат діяльності підприємства на певну дату) та динамічної (розвиток підприємства в умовах фінансово-економічної безпеки у короткостроковій та довгостроковій перспективі).

Джерело: складено авторами за матеріалами [17, 29-33]

Сьогодні науковці виокремлюють рівні тіньової економіки: держави, регіону, галузі, що цілком корелює з виокремленням фінансово-економічної безпеки на рівні держави, регіону, галузі. Досліджувати прояв тіньової економіки необхідно у взаємозв'язку із фінансово-економічною безпекою, оскільки рівень фінансово-економічної безпеки регіону чи держави – це комплексна оцінка ефективності функціонування легальної економіки, а також фінансові втрати від тіньового сектору економіки того ж регіону чи держави загалом.

Для більш яскравого бачення як позитивного, так і негативного впливу тіньової економіки як загрози на рівень фінансово-економічної безпеки держави, ми провели SWOT-аналіз (табл. 4).

Таблиця 4. SWOT-аналіз тіньової економіки України як загрози фінансово-економічній безпеці держави

Сильні сторони (S)		Слабкі сторони (W)	
Згладжування перепадів в економічній кон'юктурі;	S ₁	Підвищення рівня злочинності;	W ₁
Підтримання легальної економіки;	S ₂	Поширення незаконної підприємницької діяльності;	W ₂
Сприяння зайнятості населення.	S ₃	Нелегальна зайнятість;	W ₃
		Недовіра до влади;	W ₄
		Зниження добробуту населення;	W ₅
		Відсутність повної та об'єктивної інформації про економічний розвиток держави.	W ₆
Можливості (O)		Загрози (T)	
Уникнення великого податкового навантаження;	O ₁	Низький рівень іноземних інвестицій;	T ₁
Пом'якшення соціальних суперечностей;	O ₂	Поступове вивезення за кордон капіталів, заощаджень;	T ₂
Зниження рівня збитковості галузі.	O ₃	Підвищення рівня корупції;	T ₃
		Втрата податкових надходжень;	T ₄
		Деформація галузевої структури економіки територіальної одиниці.	T ₅

Джерело: власна розробка авторів

Для кількісного оцінювання сильних і слабких сторін, можливостей та загроз використано спеціально розроблені шкали, які запропоновані автором у джерелі [34] (табл. 5-6).

Під час оцінювання можливостей і загроз необхідно враховувати ймовірність їх виникнення за спеціальною шкалою (табл. 7).

Таблиця 5. Шкала оцінювання сильних і слабких сторін

Оцінка (бал)	Характеристика значущості впливу	
	Сильна сторона (a_{si})	Слабка сторона (a_{wi})
5	найбільш сильна (унікальна, стратегічно важлива)	найбільш слабка (катастрофічна)
4	достатньо сильна (може значно сильно впливати)	достатньо слабка (може чинити негативний вплив)
3	помірно сильна (середньої сили впливу)	помірно слабка (середньої сили впливу)
2	недостатньо сильна (більш-менш важлива)	недостатньо сильна (більш-менш важлива)
1	найменш сильна (дуже малий вплив)	найменш слабка (дуже малий вплив)

Джерело: складено авторами за матеріалами [34, с. 158]

Таблиця 6. Шкала оцінювання значущості можливостей і загроз

Оцінка (бал)	Характеристика значущості впливу	
	Можливості (k_{oi})	Загрози (k_{ti})
5	найбільш важлива	найбільш загрозна
4	достатньо важлива	достатньо загрозна
3	помірно важлива	помірно загрозна
2	недостатньо важлива	недостатньо загрозна
1	найменш важлива	найменш загрозна

Джерело: складено авторами за матеріалами [34, с. 158]

Під час оцінювання можливостей і загроз необхідно враховувати ймовірність їх виникнення за спеціальною шкалою (табл. 7).

Таблиця 7. Шкала оцінювання ймовірності виникнення можливостей і загроз

Ймовірність виникнення можливості або загрози (p_i)	
0,05	ймовірність дуже низька, можливість чи загроза майже не проявиться
0,25	ймовірність низька, можливість чи загроза більш за все не проявиться
0,50	ймовірності прояву та непрояву однакові
0,75	ймовірність висока, можливість чи загроза більш за все проявиться
0,95	ймовірність дуже висока, можливість чи загроза обов'язково проявиться

Джерело: складено авторами за матеріалами [34, с. 158]

Далі будемо SWOT-матрицю за моделлю, яка зображена на рис. 1.

		Можливості (O)			Загрози (T)			$\sum_{\text{внф}} = \sum S_{\text{max}} - \sum W_{\text{min}}$	
		O_1	...	O_j	T_1	...	T_j		
Значимість (k_j)		k_{o1}	...	k_{oj}	k_{t1}	...	k_{tj}	$\sum S_{\text{max}} - \sum W_{\text{min}}$	
Ймовірність (p_i)		p_{o1}	...	p_{oj}	p_{t1}	...	p_{tj}		
Сильні сторони (S)	Значимість (a_{si})	SO			ST			$\sum S_{\text{max}}$	
	S_1	a_{s1}	SO_{11}	...	SO_{1j}	ST_{11}	...		ST_{1j}

	S_j	a_{sj}	SO_{j1}	...	SO_{jj}	ST_{j1}	...		ST_{jj}
Слабкі сторони (W)	Значимість (a_{wi})	WO			WT			$\sum W_{\text{min}}$	
	W_1	a_{w1}	WO_{11}	...	WO_{1j}	WT_{11}	...		WT_{1j}

	W_j	a_{wj}	WO_{j1}	...	WO_{jj}	WT_{j1}	...		WT_{jj}
$\sum_{\text{зф}} = \sum O_{\text{max}} - \sum T_{\text{min}}$		$\sum O_{\text{max}}$			$\sum T_{\text{min}}$				

Рисунок 1. SWOT-матриця інтегральних оцінок

Джерело: складено авторами за матеріалами [35, с. 118]

Інтегральні оцінки для кожного з квадрантів SWOT-матриці (рис. 1) розраховуються за формулами [35, с. 118]:

$$SO_{ij} = a_{si} \cdot k_{oi} \cdot p_{oi}, \quad (1)$$

$$ST_{ij} = a_{si} \cdot k_{ti} \cdot p_{ti}, \quad (2)$$

$$WO_{ij} = a_{wi} \cdot k_{oi} \cdot p_{oi}, \quad (3)$$

$$WT_{ij} = a_{wi} \cdot k_{ti} \cdot p_{ti}. \quad (4)$$

Далі визначаємо сумарні значення інтегральних оцінок по вертикалі (по стовпцям) та по горизонталі (по рядкам) SWOT-матриці.

Результати розрахунку інтегральних оцінок наведено в табл. 8.

Таблиця 8. SWOT-аналіз тіньової економіки як загрози фінансово-економічній безпеці держави

		Можливості (O)			Загрози (T)					
		O ₁	O ₂	O ₃	T ₁	T ₂	T ₃	T ₄	T ₅	
Значимість (k _i)		5	4	4	4	3	4	5	4	-291
Ймовірність (p _i)		0,95	0,75	0,75	0,75	0,5	0,75	0,95	0,75	
Сильні сторони (S)	Значимість (a _{si})	SO			ST					364
	S ₁	5	23,75	15	15	7,5	15	23,75	15	
	S ₂	4	19	12	12	6	12	19	12	
	S ₃	5	23,75	15	15	7,5	15	23,75	15	
Слабкі сторони (W)	Значимість (a _{wi})	WO			WT					665
	W ₁	5	23,75	15	15	7,5	15	23,75	15	
	W ₂	4	19	12	12	6	12	19	12	
	W ₃	4	19	12	12	6	12	19	12	
	W ₄	4	19	12	12	6	12	19	12	
	W ₅	5	23,75	15	15	7,5	15	23,75	15	
	W ₆	4	19	12	12	6	12	19	12	
-223		387			610					

Джерело: власна розробка авторів

Тіньовий сектор економіки здійснює негативний вплив на стан фінансово-економічної безпеки регіону чи держави. Наслідком цього є зниження темпів економічного зростання через невикористання значної кількості внутрішніх фінансових ресурсів. Недооцінка масштабів рівня тіньової економіки знижує рівень фінансово-економічної безпеки нашої держави та може негативно вплинути на соціально-економічний стан і міжнародну діяльність.

На основі значень інтегральних оцінок визначимо стратегічні орієнтири. Для цього побудуємо графіки векторів спрямованості, які дають чітке уявлення про те, яким чином сильні і слабкі сторони тіньової економіки впливають на фінансово-економічну безпеку держави (рис. 2).

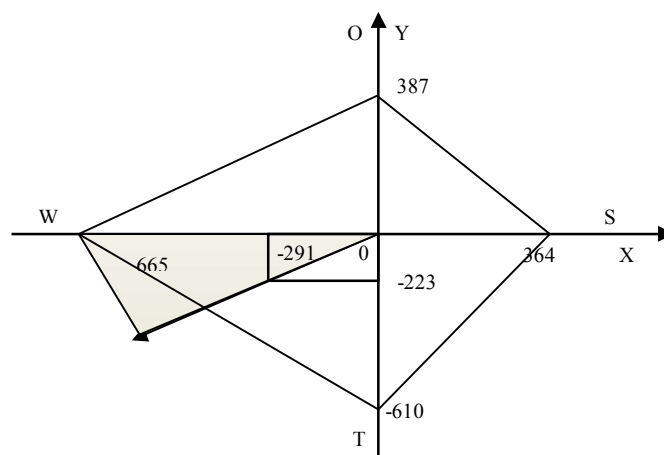

Рисунок 2. Графік вектора спрямованості стратегічного орієнтиру тіньової економіки як загрози фінансово-економічній безпеці держави

Джерело: власна розробка авторів

Вектор спрямованості стратегічного орієнтиру тіньової економіки як загрози фінансово-економічній безпеці держави міститься у квадранті WT, що вказує на те, що несприятливі умови функціонування у державі у поєднанні із слабкими сторонами становить значну загрозу для нормального забезпечення

фінансово-економічної безпеки регіону чи держави загалом. Державі необхідно розробляти заходи протидії зовнішнім загрозам та зменшення негативного впливу слабких сторін.

Висновки

Проведене дослідження взаємозв'язку тіньової економіки і фінансово-економічної безпеки дозволило зробити висновок, що дієве інституційне середовище є важливою передумовою для створення привабливого фінансово-економічного клімату держави, який сприятиме захищеності інтересів господарських суб'єктів, а це, в свою чергу, сприятиме зростанню добробуту населення держави.

Також, проведений SWOT-аналіз тіньової економіки України з розробленою для цього відповідною шкалою оцінювання значущості та ймовірності виникнення можливостей і загроз дозволив побудувати SWOT-матрицю інтегральних оцінок і візуально зобразити графік вектора спрямованості стратегічного орієнтиру тіньової економіки як загрози фінансово-економічній безпеці держави. Це дослідження дозволить державним органам влади отримати спроможність відслідковувати та аналізувати мінливе економічне середовище та при можливості швидко реагувати на збудника, тобто на чинники, які негативно впливають на фінансово-економічну безпеку регіону чи держави загалом.

Abstract

One of the main tasks of the state is the ability to timely identify, prevent, neutralize real and potential threats to financial and economic security as one of the components of national security. This issue is especially acute in the conditions of limited financial resources, ineffective tax burden of enterprises, growth of the unprofitable enterprises share and so on. It is also worth mentioning about the instability and uncertainty of the economic and political situation in Ukraine, the military conflict in the East, the low level of investment attractiveness, the imperfection of legislation, bureaucracy – these and other factors that destabilize the situation in Ukraine are powerful activators to move into the "shadow".

The importance and necessity of studying the impact of the shadow economy and its relationship with financial and economic security is an urgent problem in the current conditions of the market mechanism development in Ukraine and needs further analysis in order to ensure the ability to create optimal conditions for the effective functioning of economic entities. It will encourage them to come out of the shadows, thus improving the quality of life through increasing welfare of citizens and improving the financial and economic security of Ukraine.

The purpose of the article is to highlight the theoretical aspects of the interconnection and interdependence of the shadow economy and financial and economic security of the state.

The article uses comparative analysis to research approaches to terminology interpretation and SWOT-analysis to identify strengths, weaknesses, opportunities, and threats of the shadow economy's impact on the country's financial and economic security.

The article clarifies the essence of such concepts as "shadow economy", "economic security", "financial security", "financial and economic security". The main reasons that cause the development of the shadow economy in Ukraine are highlighted. The main issues of the effective counteraction of external and internal threats in the sphere of financial and economic activity of entities are considered. As a result of the analysis and research, the components of the economic security of the state were given. The SWOT-analysis of the shadow economy of Ukraine was carried out and the main threats to the financial and economic security of both the region and the state were identified. The strengths, weaknesses, opportunities and threats were evaluated according to specially designed scales. The integral estimation for each quadrant of the SWOT-matrix of the shadow economy of Ukraine is made. The graph of the strategic vector orientation of the shadow economy as a threat to the financial and economic security of the state is constructed. It is established that the state needs to develop measures to counteract external threats and actively influence to reduce the negative impact of the shadow economy weaknesses as a threat to financial and economic security.

The study has led to the conclusion that a functioning institutional environment is an important prerequisite for creating an attractive financial and economic climate of the state, which will contribute to the protection of economic entities interests.

Also, the conducted SWOT-analysis of the shadow economy of Ukraine made it possible to construct the strategic orientation vector of the shadow economy as a threat to the financial and economic security of the state. This study will enable public authorities to monitor and analyze the changing economic environment and, if possible, to respond quickly to the factors that adversely affect the financial and economic security of the region or state.

Список літератури:

1. Рівень тіньової економіки в Україні найнижчий із 2009 року – МЕРТ. Українська правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/07/12/649612>.

2. Рівень тіньової економіки в Україні у 2018 році становив 47% від ВВП – дослідження. Українська правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/10/11/652509>.
3. Ангелко І.В. Тіньова діяльність у господарській системі України: монографія. Дрогобич : Посвіт, 2014. 232 с.
4. Ванькович Ю.М. Визначення сутності тіньової економіки. Вісник національного університету «Львівська політехніка». 2009. № 657. С. 450-456.
5. Гришова І.Ю., Красноручський О.О. Корупційні ризики та зарубіжна методологія їх оцінки в системі економічної безпеки. Проблеми і перспективи економіки та управління: науковий журнал. 2015. № 4 (4). С. 40-46.
6. Ламанова Т. Тіньова економіка – визначення, структура, методи оцінки. Економіка, фінанси, право. 2000. № 3. С. 22-26.
7. Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика: монографія. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2006. 239 с.
8. Мушинська Н.Ю. Деякі теоретичні аспекти проблеми тінізації економіки. Научно-технический сборник. 2004. № 61. С. 258-262.
9. Arezzo, M.F. (2014). Social Capital & Undeclared Work: An Empirical Analysis in Italy from 1998 to 2008. Social Indicators Research. 118 (2). P. 695-709.
10. Early B., Peksen D. (2018). Searching in the Shadows: The Impact of Economic Sanctions on Informal Economies. Political Research Quarterly. Vol. 72(4). P. 821-834.
11. Zukauskas, V. (2013). Lithuanian Shadow Economy, Lithuanian Free Market Institute, Lithuania.
12. Kiani, M., Ahmed, A., Zaman, K. (2015). Combining qualitative & quantitative approaches for measuring underground economy of Pakistan. Quality & Quantity. 49 (1). P. 295-317.
13. Haji, D., Habibullah, M., & Hamid, A. (2019). Restimation and Modelling Shadow Economy in Malaysia: Does Financial Development Mitigate Shadow Economy? International Journal of Business and Society. 20 (3). P. 1062-1075.
14. Schneider, F., Williams, C.C. (2013). The Shadow Economy. The Institute of Economic Affairs, London, U.K.
15. Бланк І.А. Управление финансовой безопасностью предприятия. Киев: Ника-Центр, Эльга, 2004. 784 с.
16. Воробйов Ю.М., Воробйова О.І., Блажевич О.Г. Фінансова безпека будівельних підприємств: монографія. Сімферополь: ВД «АРИАЛ», 2013. 180 с.
17. Васильців Т.Г., Волошин В.І., Бойкевич О.Р., Каркавчук В.В. Фінансово-економічна безпека підприємств України: стратегія та механізми забезпечення: монографія / за ред. Т.Г. Васильціва. Львів: Ліга-Прес, 2012. 386 с.
18. Давидок Т.В. Фінансово-економічна безпека або фінансова складова економічної безпеки: епістемологічний підхід. Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. Сер.: Бухгалтерський облік, контроль і аналіз. 2013. Вип. 1. С. 39-52.
19. Кириченко О.А., Кім Ю. Вплив інфляційних процесів на фінансову безпеку підприємства. Економіка та держава. 2009. № 1. С. 32-36.
20. Мунтян В.І. Економічна безпека України. Київ: КВІЦ, 1999. 464 с.
21. Кулиняк І.Я., Прокопишин-Рашкевич Л.М., Бородавко А.П. Оцінювання рівня фінансової безпеки комерційних банків України. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»: науковий журнал. Острог: Вид-во НаУОА, березень 2019. № 12 (40). С. 113-118.
22. Заверуха М.М. Системний аналіз сутності та закономірностей функціонування тіньової економіки. Актуальні проблеми державного управління. 2015. № 1. С. 187-196.
23. Попович В.М. Теорія детінізації економіки. Ірпінь, 2001. 175 с.
24. Турчинов О.В. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки. Київ, 1996. 199 с.
25. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України / Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13>.
26. Шлемко В., Зінько І. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення. Київ: НІСД, 1997. 143 с.
27. Пастернак-Таранушенко Г.А. Економічна безпека держави. Методологія забезпечення: монографія. Київ: Київський економічний інститут менеджменту, 2003. 320 с.
28. Єрмошенко М.М., Горячова К.С., Ашуєв А.М. Економічні та організаційні засади забезпечення фінансової безпеки підприємства: препринт наукової доповіді / за наук. ред. М.М. Єрмошенка. Київ: Національна академія управління, 2005. 78 с.
29. Бондаренко О.О., Сухецький В.А. Фінансово-економічна безпека підприємства: теоретичний та практичний аспекти. Ефективна економіка. 2014. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3580>.

30. Міронов В., Петько В. Фінансова безпека як складова економічної безпеки України: URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1256>.
31. Мойсеєнко І.П., Марченко О.М. Управління фінансово-економічною безпекою підприємства : навчальний посібник. Львів: Видавництво ЛДУВС, 2011. 380 с.
32. Подольчак Н.Ю., Карковська В.Я. Організація та управління системою фінансово-економічної безпеки : навчальний посібник. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. 268 с.
33. Трухан О.Л. Наукова інтерпретація функцій стратегічного управління підприємствами. Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. 2010. № 1. Т. 2. С. 29-35.
34. Фучеджи В.І. SWOT-аналіз як інструмент антикризового фінансового управління. Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. 2013. Вип. 9(2). С. 156-161.
35. Попов С.А., Сенча І.А. SWOT-аналіз як інструмент із визначення стратегічних орієнтирів інноваційного розвитку системи державного управління. Ефективність державного управління. 2013. Вип. 37. С. 114-122.

References:

1. The level of the shadow economy in Ukraine is the lowest since 2009. MERT. Ukrainska pravda. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/07/12/649612> [in Ukrainian].
2. The level of the shadow economy in Ukraine in 2018 amounted to 47% of GDP – research. Ukrainska pravda. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/10/11/652509> [in Ukrainian].
3. Anhelko, I.V. (2014). Shadow activity in the economic system of Ukraine. Drohobych: Posvit [in Ukrainian].
4. Vankovych, Yu.M. (2009). Determination of the essence of the shadow economy. Visnyk natsionalnoho universytetu "Lvivska politehnika", 657, 450-456 [in Ukrainian].
5. Hryshova, I.Yu., & Krasnorutskiy, O.O. (2015). Corruption risks and foreign methodology of their assessment in the economic security system. Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia: naukovyi zhurnal, 4(4), 40-46 [in Ukrainian].
6. Lamanova, T. (2000). Shadow economy – definition, structure, methods of assessment. Ekonomika, finansy, pravo, 3, 22-26 [in Ukrainian].
7. Mazur, I.I. (2006). Detinization of the Ukrainian economy: theory and practice. Kyiv: Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka [in Ukrainian].
8. Mushchynska, N.Yu. (2004). Some theoretical aspects of the problem of shadowing economy. Nauchno-tekhnicheskyy zbornyk, 61, 258-262 [in Ukrainian].
9. Arezzo, M.F. (2014). Social Capital & Undeclared Work: An Empirical Analysis in Italy from 1998 to 2008. Social Indicators Research, 118 (2), 695-709 [in English].
10. Early, B., & Peksen, D. (2018). Searching in the Shadows: The Impact of Economic Sanctions on Informal Economies. Political Research Quarterly, Vol. 72(4), 821-834 [in English].
11. Zukauskas, V. (2013). Lithuanian Shadow Economy, Lithuanian Free Market Institute, Lithuania [in English].
12. Kiani, M., Ahmed, A., & Zaman, K. (2015). Combining qualitative & quantitative approaches for measuring underground economy of Pakistan. Quality & Quantity. 49 (1), 295-317 [in English].
13. Haji, D., Habibullah, M., & Hamid A. (2019). Restimation and Modelling Shadow Economy in Malaysia: Does Financial Development Mitigate Shadow Economy? International Journal of Business and Society, 20 (3), 1062-1075 [in English].
14. Schneider, F., & Williams, C. C. (2013). The Shadow Economy. The Institute of Economic Affairs, London, U.K [in English].
15. Blank, Y.A. (2004). Management of financial security of the enterprise. Kyev: Nyka-Tsentr, Elha [in Russian].
16. Vorobiov, Yu.M., Vorobiova, O.I., & Blazhevych, O.H. (2013). Financial security of construction enterprises. Simferopol: VD "ARIAL" [in Ukrainian].
17. Vasylytsiv, T.H., Voloshyn, V.I., Boikevych, O.R., & Karkavchuk, V.V. (2012). Financial and economic security of Ukrainian enterprises: strategy and mechanisms of provision / ed. T.H. Vasylytsiv. Lviv: Liha-Pres [in Ukrainian].
18. Davydiuk, T.V. (2013). Financial and economic security or financial component of economic security: an epistemological approach. Problemy teorii ta metodolohii bukhhalterskoho obliku, kontroliu i analizu. Ser.: Bukhhalterskyi oblik, kontrol i analiz, 1, 39-52 [in Ukrainian].
19. Kyrychenko, O.A., Kim, Yu. (2009). Influence of inflationary processes on the financial security of the enterprise. Ekonomika ta derzhava, 1, 32-36 [in Ukrainian].
20. Muntian, V.I. (1999). Economic security of Ukraine. Kyiv: KVITs [in Ukrainian].

21. Kulyniak, I.Ya., Prokopyshyn-Rashkevych, L.M., & Borodavko, A.P. (2019). Estimation of the financial security level of commercial banks in Ukraine. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Seriya "Ekonomika": naukovi zhurnal*, 12 (40), 113-118 [in Ukrainian].
22. Zaverukha, M.M. (2015). Systematic analysis of the essence and regularities of the shadow economy. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*, 1, 187-196 [in Ukrainian].
23. Popovych, V.M. (2001). *The theory of the shadow economy*. Irpin [in Ukrainian].
24. Turchynov, O.V. (1996). *Shadow economy: regularities, mechanisms of functioning, methods of evaluation*. Kyiv [in Ukrainian].
25. On approval of the Methodological recommendations for calculating the level of economic security of Ukraine / Order of the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine dated 29.10.2013. No 1277. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13> [in Ukrainian].
26. Shlemko, V., & Zinko, I. (1997). *Economic security of Ukraine: essence and directions of providing*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
27. Pasternak-Taranushenko, H.A. (2003). *Economic security of the state. Provisioning methodology*. Kyiv: Kyivskiy ekonomichnyi instytut menedzhmentu [in Ukrainian].
28. Yermoshenko, M.M., Horiachova, K. S., & Ashuiev, A. M. (2005). *Economic and organizational principles of financial security of the enterprise* / ed. M.M. Yermoshenko. Kyiv: Natsionalna akademiia upravlinnia [in Ukrainian].
29. Bondarenko, O.O., & Sukhetskyi, V.A. (2014). Financial and economic security of the enterprise: theoretical and practical aspects. *Efektivna ekonomika*, 10. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3580> [in Ukrainian].
30. Mironov, V., & Petko, V. (2013). Financial security as a component of economic security of Ukraine. Retrieved from <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1256> [in Ukrainian].
31. Moiseienko, I.P., & Marchenko, O.M. (2011). *Management of financial and economic security of the enterprise*. Lviv: Vydavnytstvo LDUVS [in Ukrainian].
32. Podolchak, N.Yu., & Karkovska, V.Ya. (2014). *Organization and management of the system of financial and economic security*. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki [in Ukrainian].
33. Trukhan, O.L. (2010). Scientific interpretation of the functions of strategic enterprise management. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Ekonomichni nauky*, 1(2), 29-35 [in Ukrainian].
34. Fuchedzhy, V.I. (2013). SWOT-analysis as a tool for anti-crisis financial management. *Aktualni problemy rozvytku ekonomiky rehionu*, 9(2), 156-161 [in Ukrainian].
35. Popov, S.A., & Sencha, I.A. (2013). SWOT-analysis as a tool for determining strategic orientations for innovative development of public administration. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia*, 37, 114-122 [in Ukrainian].

Посилання на статтю:

Кулиняк І.Я. Теоретичні аспекти сутності та взаємозв'язку тіньової економіки і фінансово-економічної безпеки держави / І.Я. Кулиняк, Ю.Г. Бондаренко, І.І. Жигало // *Економічний журнал Одеського політехнічного університету*. – 2020. – № 1 (11). – С. 29-39. – Режим доступу до журн.: <https://economics.opu.ua/ejopu/2020/No1/29.pdf>.
DOI: 10.15276/EJ.01.2020.11. DOI: 10.5281/zenodo.3975502.

Reference a JournalArticle:

Kulyniak I.Ya. *Theoretical aspects of the essence and relationship between the shadow economy and the financial and economic security of the state* / I.Ya. Kulyniak, Yu.H. Bondarenko, I.I. Zhygalo // *Economic journal Odessa polytechnic university*. – 2020. – № 1 (11). – С. 29-39. – Retrieved from <https://economics.opu.ua/ejopu/2020/No1/29.pdf>.
DOI: 10.15276/EJ.01.2020.11. DOI: 10.5281/zenodo.3975502.

